

AgEcon SEARCH
RESEARCH IN AGRICULTURAL & APPLIED ECONOMICS

The World's Largest Open Access Agricultural & Applied Economics Digital Library

This document is discoverable and free to researchers across the globe due to the work of AgEcon Search.

Help ensure our sustainability.

Give to AgEcon Search

AgEcon Search

<http://ageconsearch.umn.edu>

aesearch@umn.edu

*Papers downloaded from **AgEcon Search** may be used for non-commercial purposes and personal study only. No other use, including posting to another Internet site, is permitted without permission from the copyright owner (not AgEcon Search), or as allowed under the provisions of Fair Use, U.S. Copyright Act, Title 17 U.S.C.*

ADAM CZUDEK¹

EKONOMICZNE, ŚRODOWISKOWE I SPOŁECZNE FUNKCJE DROBNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH

Abstrakt. Artykuł podejmuje kwestię drobnych gospodarstw w kontekście wypełnianych przez nie funkcji ekonomicznych, środowiskowych i społecznych. Jako kryterium wyodrębnienia drobnych gospodarstw przyjęto obszar w przedziale 1–5 ha użytków rolnych. Celem artykułu jest ocena wykorzystania potencjału produkcyjnego drobnych gospodarstw rolnych w regionie, z dominacją takich gospodarstw (woj. podkarpackie), na tle ogólnopolskim, a następnie identyfikacja uwarunkowań określających miejsce drobnych gospodarstw w strukturze sektora rolnego w Polsce. Materiał do badań pochodzi z wyników Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku. Stwierdzono m.in., że drobne gospodarstwa w większym stopniu niż pozostałe realizują założenia koncepcji zrównoważonego rozwoju, natomiast w mniejszym zakresie podejmują formy wielofunkcyjnego rolnictwa. Ponadto dominacja drobnych gospodarstw wpływa negatywnie na sytuację gospodarstw obszarowo większych.

Słowa kluczowe: drobne gospodarstwa rolne, rozwój zrównoważony, wielofunkcyjność rolnictwa

WPROWADZENIE

Zainteresowanie drobnymi gospodarstwami rolnymi, zwłaszcza ich miejscem w strukturze wysoko rozwiniętego rolnictwa, wynika m.in. z rosnącej skali negatywnych efektów industrialnego modelu rolnictwa, charakteryzującego się wąską specjalizacją, postępującym procesem koncentracji ziemi i wysokim poziomem intensywności. Wprawdzie tak zorganizowane gospodarstwa rolne pozwalają na osiągnięcie wysokiej efektywności ekonomicznej, mierzonej relacją przychodów ze sprzedaży do kosztów produkcji, co jest podstawowym warunkiem konkurowania na coraz bardziej globalizującym się rynku produktów rolniczych i artykułów żyw-

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Uniwersytetu Rzeszowskiego (e-mail: aczudec@univ.rzeszow.pl).

nościowych, ale taki model rolnictwa prowadzi również do negatywnych efektów w postaci degradacji środowiska przyrodniczego i wyludniania się peryferyjnych obszarów wiejskich, charakteryzujących się dominacją rolnictwa w strukturze gospodarki wiejskiej. Nie oznacza to, że ze względu na występowanie negatywnych efektów model rolnictwa industrialnego może być w całości kwestionowany, bo jest on obecnie gwarancją bezpieczeństwa żywnościowego, a żaden inny sposób wytwarzania produktów rolniczych nie jest w stanie takiego bezpieczeństwa zapewnić. Ważne jest jednak to, by także część gospodarstw upowszechniała takie metody gospodarowania, które nie potęgują zagrożeń dla środowiska przyrodniczego i nie prowadzą do nadmiernego wyludniania się obszarów wiejskich.

Taki kierunek zmian, mieszczący się w koncepcji postproduktywizmu, oznacza przechodzenie [Bowler i Ilbery 1999]:

- od intensyfikacji do ekstensyfikacji przez zmniejszanie nakładów pochodzenia nierolniczego, co przyczynia się do zmniejszania zanieczyszczeń środowiska przyrodniczego wykorzystywanego w rolnictwie,
- od koncentracji do „rozproszenia” zasobów ziemi, co oznacza, że wytwarzanie produktów rolniczych odbywa się w gospodarstwach o zróżnicowanych zasobach ziemi,
- od specjalizacji do zdyweryfikowanej działalności rolników uwzględniającej pozarolniczą aktywność gospodarczą i umożliwiającą wielokierunkowe wykorzystanie ziemi rolniczej.

Idące w takich kierunkach zmiany w rolnictwie wyznaczają nowe miejsce dla gospodarstw, które nie dysponują wystarczająco dużymi zasobami ziemi, aby skutecznie konkurować niskimi kosztami produkcji na globalnym rynku. Ich rola ma polegać na wypełnianiu funkcji środowiskowych, oznaczających dbałość o stan środowiska przyrodniczego i walory krajobrazowe wsi, oraz funkcji społecznych sprowadzających się do poprawy wykorzystania czynnika pracy przez podejmowanie zajęć pozarolniczych, co z kolei prowadzi do zwiększenia dochodów rodzin rolniczych i hamuje proces nadmiernej migracji ze wsi.

Wszystko to oznacza, że gospodarstwa rolne, których organizacja i metody gospodarowania nie odpowiadają modelowi rolnictwa industrialnego, mogą wypełniać ważne funkcje środowiskowe i społeczne, charakterystyczne dla koncepcji zrównoważonego rolnictwa i modelu rolnictwa wielofunkcyjnego [Wilkin, red. 2010, Czudec 2009b].

Mając powyższe na uwadze, w pracy podjęto próbę poszukiwania odpowiedzi na pytania o kryteria klasyfikowania gospodarstw, w tym wyodrębniania grupy gospodarstw określanych jako drobne, przy uwzględnieniu ich regionalnego zróżnicowania, oraz o kierunki wykorzystania zasobów ziemi i kapitału ludzkiego drobnych gospodarstw z punktu widzenia wypełniania funkcji środowiskowych i społecznych. Odpowiedzi na tak sformułowane pytania powinny dać podstawę do formułowania bardziej generalnych wniosków na temat znaczenia gospodarstw we wdrażaniu modelu wielofunkcyjnego rolnictwa i koncepcji rolnictwa zrównoważonego.

KRYTERIA WYODRĘBNIANIA I CELE DZIAŁALNOŚCI DROBNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH

Kategoria „drobne gospodarstwa rolne” nie ma jednej, powszechnie przyjętej definicji, mimo że znaczenie tej grupy gospodarstw jest w literaturze podejmowane w różnych kontekstach. Jako kryteria wyodrębniania najczęściej przyjmuje się: relatywnie małą powierzchnię użytków rolnych, słabe związki z rynkiem i małą siłę ekonomiczną.

Każde z tych kryteriów ma jednak inne znaczenie w różnych państwach ze względu na zróżnicowaną strukturę sektora rolnego. Na przykład Departament Rolnictwa Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej do grupy drobnych gospodarstw zalicza te farmy, które w ciągu roku sprzedają produkty rolnicze na kwotę nie większą niż 250 tys. dolarów [Yeboah i in. 2013].

Jako dodatkowe kryterium klasyfikowania drobnych gospodarstw w amerykańskim rolnictwie przyjmuje się wymóg zatrudnienia poza gospodarstwem rolnym przynajmniej jednego członka rodziny. Jest oczywiste, że takie kryteria byłyby bezużyteczne w większości państw europejskich, w tym również w Polsce, ze względu na zasadnicze różnice między zasobami ziemi i siłą ekonomiczną gospodarstw amerykańskich i europejskich (przeciętna powierzchnia gruntów w amerykańskim gospodarstwie, traktowanym jako drobne, to około 120 ha) [D’Souza i in. 1998].

W warunkach europejskiego rolnictwa, w tym zwłaszcza polskiego sektora rolnego, przy zastosowaniu kryterium obszarowego, do drobnych gospodarstw zalicza się na ogół te, których powierzchnia użytków rolnych nie przekracza 5 ha. Rozstrzyga o tym przede wszystkim marginalne znaczenie tej grupy obszarowej gospodarstw jako uczestników rynku. Jak wynika bowiem z badań prowadzonych w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, wśród gospodarstw o powierzchni 1–5 ha użytków rolnych zaledwie około 2% to gospodarstwa mające silne związki z rynkiem, a ponadto w kolejnych latach szybko zwiększał się w tej grupie obszarowej odsetek takich gospodarstw, które produkują wyłącznie lub głównie na samozaopatrzenie [Karwat-Woźniak 2001]. Silny związek między zasobami ziemi rolniczej a funkcją samozaopatrzeniową gospodarstw potwierdzają także badania prowadzone przez J. Zegara, który stwierdził, że gospodarstwa produkujące wyłącznie lub głównie na potrzeby rodziny rolniczej użytkowały w 2005 roku 3,5-krotnie mniejszy areał od pozostałych gospodarstw, a średnia powierzchnia użytków rolnych w tej grupie wyniosła 2,2 ha [Zegar 2007].

Nie są to wyłącznie specyficzne cechy polskiego rolnictwa, bo podobne zależności stwierdzono w przypadku rolnictwa indywidualnego na Węgrzech, gdzie – tak jak w Polsce – dominują gospodarstwa o powierzchni do 5 ha i gdzie w latach 2000–2010 o ponad 10% zwiększył się odsetek gospodarstw mających słabe związki z rynkiem (lokujących na rynku jedynie nadwyżki produktów nieprzeznaczonych na potrzeby gospodarstwa domowego) [Toth 2012].

Wszystko to oznacza, że gospodarstwa, które można zaliczyć do kategorii drobnych (ze względu na mały obszar użytków rolnych) i drobotowarowych (produkujących wyłącznie lub głównie na potrzeby gospodarstwa domowego), to na ogół ta sama zbiorowość, a gospodarstwa silnie ekonomicznie i dysponujące małym obszarem

użytków rolnych stanowią niewielką część całej zbiorowości drobnych gospodarstw.

Zasadniczą kwestią odnoszącą się do problemu drobnych gospodarstw jest określenie ich roli w strukturze sektora rolnego. W pracach naukowych dotyczących drobnych gospodarstw rolnych podkreśla się na ogół ich ważne funkcje przyrodnicze i społeczne, polegające na dbałości o bioróżnorodność i walory krajobrazowe obszarów wiejskich oraz na podtrzymywaniu osadnictwa na wsi i tożsamości kulturowej mieszkańców wsi. Drobne gospodarstwa mają także znaczenie jako źródło dochodów rodzin rolniczych. Wypełniając takie zadania, drobne gospodarstwa realizują koncepcję zrównoważonego rolnictwa, zakładającą dbałość o zasoby naturalne z myślą o przyszłych pokoleniach, wytwarzania żywności o wysokich standardach jakościowych, zagwarantowania ekonomicznej różnorodności rolnictwa i dbałości o rozwój lokalnych społeczności, a także uczestniczenia przez rolnictwo we wdrażaniu koncepcji zrównoważonego rozwoju w skali globalnej. Ważna rola drobnych gospodarstw w tej kwestii jest wyznaczana przez potrzebę ciągłej i rosnącej dbałości o racjonalne gospodarowanie ograniczonymi zasobami naturalnymi, które są niezbędne nie tylko do wytwarzania żywności, ale kształtują w szerokim rozumieniu jakość życia ludzi. Z kolei duże, wysokointensywne i konkurujące na globalnym rynku gospodarstwa rolne nie tylko nie wypełniają takiej roli, ale przyczyniają się do pogorszenia stanu środowiska przyrodniczego [Tisdell 2012].

Wszystko to pozwala poważnie rozważyć tezę o potencjalnie ważnej roli drobnych gospodarstw we współczesnym rolnictwie. Powstaje w związku z tym pytanie o rzeczywiste ich znaczenie w wypełnianiu funkcji, które są istotne ze społecznego punktu widzenia. W poszukiwaniu odpowiedzi przeprowadzono analizę porównawczą stanu drobnych gospodarstw w Polsce i w województwie podkarpackim, które należy do regionów z największym odsetkiem drobnych gospodarstw i gdzie ponad połowa powierzchni to tereny objęte różnymi formami ochrony środowiska przyrodniczego.

Mając powyższe na uwadze, jako cele badań przyjęto:

- ocenę wykorzystania potencjału produkcyjnego gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim na tle ogólnopolskim,
- ocenę znaczenia pozarolniczej działalności gospodarczej rolników bezpośrednio wykorzystującej zasoby gospodarstw rolnych,
- identyfikację uwarunkowań określających miejsce drobnych gospodarstw w strukturze sektora rolnego.

Podstawowy materiał do badań pochodził z wyników Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 roku. Analizę przeprowadzono z wykorzystaniem metody porównawczej wybranych wskaźników charakteryzujących stan rolnictwa na Podkarpaciu i całego rolnictwa indywidualnego w Polsce. Przedmiotem analizy były gospodarstwa rolne o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych, przy czym do gospodarstw drobnych zaliczono te, których powierzchnia użytków rolnych nie przekraczała 5 ha.

ZASOBY ZIEMI ROLNICZEJ I KIERUNKI ICH WYKORZYSTANIA

Jeśli przyjąć, że niewielkie zasoby ziemi rolniczej są podstawowym wyznacznikiem klasyfikowania gospodarstw do grupy drobnych, bo ograniczają możliwości uczestniczenia w wymianie rynkowej ze względu na niewystarczającą do skutecznego

TABELA 1. Struktura obszarowa indywidualnych gospodarstw rolnych [%]
 TABLE 1. Land structure of private farms [%]

Wyszczególnienie	Rok	Powierzchnia użytków rolnych [ha]			
		1–2	2–5	5–10	powyżej 10
Polska	2010	22,1	33,2	22,5	22,3
	2002	23,8	32,6	23,8	19,8
Podkarpacie	2010	36,9	45,2	14,4	4,5
	2002	37,8	45,5	14,0	2,7

Źródło: Na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, 2012.

konkurowania skalę produkcji, to podkarpackie rolnictwo jest zdominowane przez takie gospodarstwa (tabela 1).

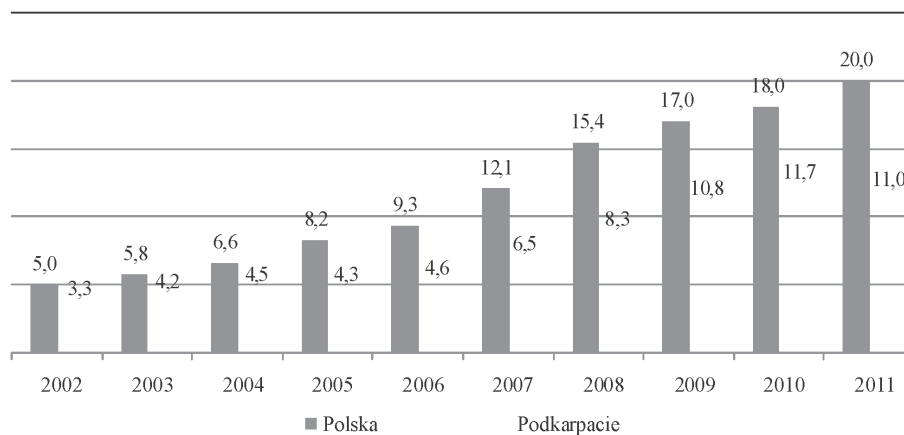
Podkarpacie charakteryzuje się znacznie większym odsetkiem drobnych gospodarstw w porównaniu ze stanem przeciętnym w Polsce (podobny odsetek gospodarstw w grupie obszarowej 1–5 ha użytków rolnych mają jedynie województwa śląskie i małopolskie). O ile bowiem w całej Polsce gospodarstwa drobne mają około 55-procentowy udział w ogólnej liczbie gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych, to w województwie podkarpackim odsetek takich gospodarstw przekroczył w 2010 roku 82%. Wprawdzie – podobnie jak w innych województwach – w latach 2002–2010 widoczna była tendencja do niewielkiego zmniejszania się odsetka gospodarstw o małym obszarze, ale dynamika tego procesu była bardzo niewielka, a ponadto w podkarpackim rolnictwie przebiegał on w podobnym tempie jak w całej Polsce, co oznacza, że skala dysproporcji pod tym względem nie uległa większym zmianom.

Zdecydowana dominacja drobnych obszarowo gospodarstw w województwie podkarpackim oznacza, że dla poprawy konkurencyjności rolnictwa w tym regionie konieczne jest przyspieszenie tempa poprawy struktury obszarowej gospodarstw, bo obecnie odsetek gospodarstw mających potencjalnie największe możliwości rozwojowe (o obszarze powyżej 10 ha użytków rolnych) jest tu 5-krotnie mniejszy od ogólnopolskiego. W tym kontekście rola drobnych gospodarstw może z jednej strony polegać na umożliwieniu transferu ziemi poprzez sprzedaż lub dzierżawę do gospodarstw, których właściciele są zainteresowani umacnianiem pozycji rynkowej, z drugiej zaś drobne gospodarstwa mogą wypełniać funkcje środowiskowe, polegające na dbałości o środowisko przyrodnicze i walory krajobrazowe wsi, zwłaszcza na obszarach cennych przyrodniczo (ponad połowa powierzchni województwa podkarpackiego jest objęta różnymi formami ochrony).

Przepływ ziemi rolniczej między gospodarstwami jest zależny m.in. od skali rozdrobnienia gospodarstw, bo duża liczba działek o małej powierzchni w przeciętnym gospodarstwie jest czynnikiem hamującym transakcje kupna – sprzedaży czy dzierżawy. Podkarpacie charakteryzuje się wprawdzie podobnym rozdrobnieniem jak całe polskie rolnictwo (średnio 6 działek w jednym gospodarstwie), ale ze względu na ponad dwukrotnie mniejszą powierzchnię użytków rolnych w przeciętnym gospodarstwie na Podkarpaciu (4,46 ha) niż w całej w Polsce (9,76 ha w gospodarstwach powyżej 1 ha użytków rolnych) obszar pojedynczej działki w podkarpackim rolnictwie jest znacznie mniejszy niż przeciętnie w Polsce. Może to być zatem czynnik

utrudniający transferowanie zasobów ziemi rolniczej z drobnych gospodarstw do tych, które przez powiększenie powierzchni użytków dążą do umocnienia pozycji rynkowej.

Miarą zainteresowania przepływem ziemi między gospodarstwami są ceny ziemi rolniczej w obrocie prywatnym. Przeciętny poziom cen w całym polskim rolnictwie i na Podkarpaciu przedstawiono na rysunku 1.

RYСУNEK 1. Ceny gruntów ornych za 1 ha w obrocie prywatnym [tys. zł] (na podstawie danych GUS)
 FIGURE 1. Arable land prices for 1 ha in private transactions [thousand zł] (by GUS data)

W ostatnich latach ceny gruntów ornych w podkarpackim rolnictwie były blisko dwukrotnie mniejsze od wielkości ogólnopolskich, a ponadto w latach 2002–2011 widoczna była tendencja do powiększania się dysproporcji. Można na tej podstawie stwierdzić, że popyt na ziemię rolniczą na Podkarpaciu był w ostatnich latach znacznie mniejszy od przeciętnego w całej Polsce, mimo że jakość tego zasobu jest w województwie podkarpackim wyższa od wskaźnika przeciętnego dla Polski (relacja między liczbą hektarów fizycznych i przeliczeniowych dla Podkarpacia wynosi 1,19, a dla całej Polski – 1,23).

Niskie ceny ziemi rolniczej na Podkarpaciu świadczą z jednej strony o relatywnie małym zainteresowaniu właścicieli silnych ekonomicznie gospodarstw rozwijaniem działalności rolniczej i umacnianiem w ten sposób miejsca na rynku rolnym, z drugiej zaś nie motywują do zmniejszania zasobów ziemi przez drobne obszarowo gospodarstwa, co może być czynnikiem uniemożliwiającym poprawę struktury obszarowej gospodarstw. Przyczyn takiego stanu można upatrywać w dużym rozdrobnieniu ziemi rolniczej, co powoduje, że do sprzedaży są oferowane działki o niewielkiej powierzchni i rozproszone przestrzennie, a to z kolei zmniejsza zainteresowanie ich zakupem rolników zamierzających powiększać obszar gospodarstw (pełne wyjaśnienie przyczyn niskich cen gruntów ornych na Podkarpaciu wymagałoby oddzielnej analizy opartej na szczegółowych danych empirycznych).

W takiej sytuacji szczególnego znaczenia nabiera wypełnianie przez drobne gospodarstwa ich funkcji środowiskowych, bo jest to nie tylko warunek dbałości o walory przyrodnicze i krajobrazowe obszarów wiejskich, ale także zachowania

przydatności rolniczej gruntów z myślą o przyszłych pokoleniach. Jeśli bowiem znaczące zasoby ziemi znajdujące się we władaniu drobnych gospodarstw nie są w dłuższym okresie poddawane zabiegom uprawowym, prowadzi to do utraty ich przydatności rolniczej.

Jedną z miar ilustrujących poziom rolniczego wykorzystania gruntów jest odsetek gospodarstw ugorujących grunty i utrzymujących grunty w dobrej kulturze rolnej. Dane liczbowe na ten temat przedstawiono w tabeli 2. Pozwalają one stwierdzić słabsze wykorzystanie ziemi przez gospodarstwa rolne na Podkarpaciu, niezależnie od ich struktury obszarowej, w porównaniu z ogółem gospodarstw w Polsce. Świadczy o tym zarówno relatywnie mały odsetek użytków rolnych utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej (z wyjątkiem grupy obszarowej 1–2 ha), jak też około dwukrotnie większy w podkarpackim rolnictwie odsetek gruntów ugorowanych i gospodarstw ugorujących grunty. W przypadku całego polskiego rolnictwa widoczny jest przy tym zwiększający się udział gruntów w dobrej kulturze rolnej i zmniejszający się odsetek gospodarstw ugorujących zasoby ziemi rolniczej w miarę wzrostu powierzchni gospodarstw, natomiast na Podkarpaciu nie ma większej różnicy pod tym względem między skrajnymi grupami obszarowymi. Inaczej zatem niż w całej Polsce na Podkarpaciu nie uwidacznia się zjawisko większego zainteresowania programami związanymi z dbałością o zasoby środowiska przyrodniczego ze strony większych gospodarstw [Niewęgłowska 2012]. Może to oznaczać, że gospodarstwa podkarpackie w mniejszym stopniu wypełniają zarówno funkcje produkcyjne, jak i poza-produkcyjne (społeczne) w porównaniu z ogółem gospodarstw rolnych w Polsce. Słabe wykorzystanie zasobów ziemi w gospodarstwach największych obszarowo może świadczyć o ich małej konkurencyjności, powodującej trudności w znalezieniu odbiorców surowców rolniczych oferowanych przez te gospodarstwa. Za słusznością takiej tezy mogą przemawiać niskie ceny gruntów ornych w prywatnym obrocie między podkarpackimi rolnikami, spowodowane małym popytem na ziemię ze strony większych gospodarstw.

TABELA 2. Gospodarstwa użytkujące grunty w dobrej kulturze rolnej i ugorujące grunty
TABLE 2. Farms with a good structure of agricultural land and fallow land

Wyszczególnienie	Powierzchnia użytków rolnych [ha]							
	1–2		2–5		5–10		powyżej 10	
	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie
Użytki rolne w dobrej kulturze rolnej [%]	82,7	83,6	89,6	87,3	95,7	91,9	95,8	85,3
Grunty ugorowane [%]	6,8	11,2	5,3	9,0	3,0	6,7	2,2	4,9
Gospodarstwa ugorujące grunty [%]	12,2	22,2	13,2	24,2	10,8	22,8	8,6	21,9

Źródło: Na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, 2012.

Trudno natomiast wytłumaczyć przyczynami ekonomicznymi słabsze wykorzystanie ziemi w drobnych gospodarstwach na Podkarpaciu na tle ogólnopol-

skim, zwłaszcza w sytuacji gdy województwo podkarpackie należy do regionów o najwyższych w Polsce wskaźnikach zatrudnienia w rolnictwie, największym odsetku mieszkańców wsi, wysokiej stopie bezrobocia i niskich przeciętnych wynagrodzeniach. Wszystkie te okoliczności powinny raczej skłaniać do pełnego wykorzystania zasobów ziemi w tego typu gospodarstwach. Ponadto wysokie walory przyrodnicze Podkarpacia powinny być czynnikiem motywującym do takiego gospodarowania zasobami ziemi rolniczej, aby jak największa liczba drobnych gospodarstw mogła uczestniczyć w dostarczaniu dóbr publicznych, a grunty nieutrzymywane w dobrej kulturze rolnej czy też ugorowane nie są ani najbardziej odpowiednią formą dostarczania takich dóbr, ani też nie spełniają wymagań stawianych zrównoważonemu rolnictwu.

Należy przy tym zauważyć, że propozycje modyfikacji wspólnej polityki rolnej po 2014 roku, przewidujące zwolnienie drobnych gospodarstw z obowiązku przestrzegania zasad wzajemnej zgodności na rzecz zryczałtowanych płatności [Bułkowska 2012], mogą dodatkowo zmniejszyć rolę takich gospodarstw w działaniach poprawiających stan środowiska przyrodniczego.

W tym kontekście można przyjąć, że główny problem związany z drobnymi gospodarstwami w regionie, gdzie one dominują, polega na tym, że znaczący odsetek takich gospodarstw przez relatywnie słabe wykorzystanie zasobów ziemi nie uczestniczy w działaniach na rzecz wzbogacania walorów przyrodniczych i krajobrazowych obszarów wiejskich. Poza tym niskie ceny ziemi rolniczej nie motywują do zmniejszania jej zasobów w takich gospodarstwach na rzecz gospodarstw, które mają możliwość umacniania w ten sposób swojej pozycji rynkowej.

POZIOM INTENSYWNOŚCI PRODUKCJI ROLNICZEJ

Jedną z miar pozwalających ocenić wypełnianie przez drobne gospodarstwa ich funkcji ekonomicznych i społecznych jest poziom intensywności produkcji. Na podstawie tej miary można bowiem pośrednio wnioskować o poziomie produkcji, a także o oddziaływaniu przez gospodarstwa rolne na stan środowiska przyrodniczego. Do oceny intensywności wykorzystano poziom nawożenia mineralnego w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych i odsetek gospodarstw stosujących chemiczne środki ochrony roślin (tabela 3).

Poziom intensywności rolnictwa, mierzony ilością zużytych nawozów mineralnych w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, wykazuje związek ze strukturą obszarową gospodarstw, bo wraz ze wzrostem powierzchni zwiększa się poziom nawożenia mineralnego, a różnice między drobnymi gospodarstwami i pozostałymi są pod tym względem bardzo wyraźne. Ekstensywne użytkowanie ziemi w tych gospodarstwach może być zatem traktowane jako ich udział we wdrażaniu koncepcji zrównoważonego rolnictwa, a ich rola byłaby pod tym względem znacznie większa, gdyby charakteryzowały się one wyższym, niż wynika to z danych przedstawionych w tabeli 3, poziomem nawożenia wapniowego, mającego istotny wpływ na kształtowanie jakości zasobów ziemi rolniczej. Niski poziom nawożenia wapniowego (jak ma to miejsce wśród drobnych gospodarstw) może oznaczać brak dbałości o zachowanie rolniczej przydatności tego zasobu.

TABELA 3. Zużycie środków chemicznych w gospodarstwach rolnych według grup obszarowych
TABLE 3. Chemical input by farm type and by different agricultural land

Wyszczególnienie	Powierzchnia użytków rolnych [ha]							
	1–2		2–5		5–10		powyżej 10	
	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie
NPK na 1 ha UR [kg]	49,3	32,3	59,9	40,9	80,0	52,3	136,8	92,9
CaO na 1 ha UR [kg]	3,8	2,2	3,8	2,7	17,0	12,2	59,2	33,7
Gospodarstwa stosujące środki ochrony roślin [%]	59,9	93,2	69,3	74,5	80,0	76,3	86,3	68,1

Źródło: Na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, 2012.

Poziom intensywności produkcji podkarpackich gospodarstw jest w każdej grupie obszarowej średnio o 35% niższy w porównaniu z wielkościami ogólnopolskimi. Niski poziom nawożenia wśród drobnych gospodarstw nie wynika tu zatem ze szczególnej dbałości o środowisko przyrodnicze, ale jest raczej wspólną cechą ogółu gospodarstw rolnych w tym regionie.

CHÓW ZWIERZĄT GOSPODARSKICH W DROBNYCH GOSPODARSTWACH ROLNYCH

Jedną z podstawowych miar charakteryzujących poziom produkcji rolniczej jest liczba zwierząt gospodarskich i odsetek gospodarstw prowadzących ich chów. Szczegółowe dane na ten temat przedstawiono w tabeli 4.

TABELA 4. Zwierzęta gospodarskie według grup obszarowych gospodarstw rolnych
TABLE 4. Number of livestock on farms compared by farm size

Wyszczególnienie	Powierzchnia użytków rolnych [ha]							
	1–2		2–5		5–10		powyżej 10	
	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie
Bydło [szt. na 100 ha UR]	10,2	9,7	18,0	16,7	33,6	26,1	43,0	15,9
Gospodarstwa prowadzące chów bydła [%]	8,0	10,3	22,2	29,7	44,7	54,3	61,0	52,3
Trzoda chlewna [szt. na 100 ha UR]	23,7	19,3	44,5	35,2	89,8	73,8	113,8	47,4
Gospodarstwa prowadzące chów trzody chlewnej [%]	6,3	8,9	17,0	23,4	36,0	43,4	43,3	39,3
Gospodarstwa prowadzące chów zwierząt ogółem [%]	36,3	49,4	51,8	68,9	68,9	81,4	78,8	74,6

Źródło: Na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, 2012.

Drobne gospodarstwa rolne charakteryzują się nie tylko niskim poziomem intensywności produkcji rolnej, ale także ekstensywnym chowem zwierząt gospodarskich, o czym świadczy mała obsada bydła i trzody chlewnej. Poza tym stosunkowo

mała liczba drobnych gospodarstw zajmuje się chowem tych dwóch podstawowych gatunków zwierząt, przy czym na Podkarpaciu ich odsetek jest wśród drobnych gospodarstw większy niż przeciętnie w Polsce, a z kolei liczba zwierząt w przeliczeniu na 100 ha użytkowników rolnych jest w tym regionie Polski mniejsza od przeciętnej dla całego kraju.

Podobnie jak w przypadku nawożenia mineralnego widoczna jest rosnąca intensywność chowu zwierząt wraz ze zwiększaniem się obszaru gospodarstw i ma to miejsce zarówno w przypadku obsady zwierząt, jak i odsetka gospodarstw prowadzących ich chów. Wyjątek stanowią tu jedynie największe obszarowo gospodarstwa na Podkarpaciu, które mają mniejszą liczbę zwierząt w przeliczeniu na 100 ha niż gospodarstwa z grupy obszarowej 5–10 ha, a ponadto – inaczej niż w całej Polsce – mniejszy jest odsetek takich gospodarstw prowadzących chów zwierząt.

Generalnie jednak mała obsada zwierząt w grupie drobnych obszarowo gospodarstw jest potwierdzeniem wcześniejszego stwierdzenia o silnym związku obszaru gospodarstw z cechami charakteryzującymi ich siłę ekonomiczną mierzoną rozmiarami produkcji. Tezę taką dodatkowo potwierdzają dane liczbowe na temat skali produkcji w gospodarstwach zajmujących się chowem zwierząt (tabela 5).

TABELA 5. Liczebność stada w drobnych gospodarstwach prowadzących chów bydła i trzody chlewnej
TABLE 5. Number of livestock on small farm of different land areas

Wyszczególnienie	Powierzchnia użytków rolnych [ha]			
	1–2		2–5	
	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie
Bydło [szt.]	1,8	1,4	2,6	1,8
Trzoda chlewna [szt.]	5,4	3,2	8,5	4,7

Źródło: Na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, 2012.

Mała liczba zwierząt w przeciętnym gospodarstwie zajmującym się chowem bydła i trzody chlewnej dowodzi, że drobne gospodarstwa realizują prawie wyłącznie funkcję zaopatrzeniową rodziny rolniczej w podstawowe artykuły żywnościowe. Na Podkarpaciu jest to jeszcze bardziej wyraźne niż w przypadku przeciętnego gospodarstwa w Polsce, bo w każdej z grup obszarowych i w przypadku obu gatunków zwierząt liczba sztuk jest mniejsza niż w takiej samej grupie gospodarstw w całej Polsce.

Jeśli wziąć przy tym pod uwagę fakt, że tylko niewielka część drobnych gospodarstw prowadzi chów bydła i trzody chlewnej (10% w grupie obszarowej 1–2 ha i 20% w grupie 2–5 ha), to można stwierdzić, że dla dużej części drobnych gospodarstw nawet funkcja samozaopatrzeniowa ma marginalne znaczenie.

WIELOFUNKCYJNOŚĆ DROBNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH

Jak wynika z analizy działalności rolniczej drobnych gospodarstw rolnych w całej Polsce i w regionie ze zdecydowaną dominacją takich gospodarstw, charakteryzują się one słabszym wykorzystaniem zasobów ziemi w produkcji rolniczej, niskim po-

ziomem intensywności produkcji i chowu zwierząt gospodarskich, co prowadzi do wniosku o ich niewielkim znaczeniu ekonomicznym w strukturze sektora rolnego, a także w zaspokajaniu potrzeb żywnościowych rodzin rolniczych. Wszystkie te cechy z większym nasileniem występują w regionie podkarpackim, gdzie odsetek drobnych gospodarstw należy do największych w Polsce.

Przesądzają o tym małe zasoby ziemi rolniczej, wykluczające możliwość wytwarzania w dużej skali i konkurowania w ten sposób na rynku rolnym. Alternatywną dla drobnych gospodarstw jest jednak realizowanie funkcji, które mieszczą się w modelu wielofunkcyjnego rolnictwa. Należą do nich, poza różnymi formami dbałości o środowisko przyrodnicze: sprzedaż bezpośrednia, która skraca drogę artykułów żywnościowych od gospodarstwa rolnego do konsumenta i pozwala przejmować przez rolników marżę handlową, oraz pozarolnicza działalność gospodarcza bazująca na wykorzystaniu zasobów gospodarstwa rolnego. Znaczenie sprzedaży bezpośredniej wśród drobnych gospodarstw przedstawiono w tabeli 6.

TABELA 6. Gospodarstwa prowadzące sprzedaż bezpośrednią produktów rolniczych według grup obszarowych
TABLE 6. Direct products sales by farms of various agricultural land areas

Wyszczególnienie	Powierzchnia użytków rolnych [ha]							
	1–2		2–5		5–10		powyżej 10	
	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie
Gospodarstwa prowadzące sprzedaż bezpośrednią [%]	19,6	8,7	32,9	19,5	55,7	63,8	49,5	60,8
Gospodarstwa, dla których sprzedaż bezpośrednia w ogólnej sprzedaży produkcji rolniczej stanowiła:								
– do 25%	31,5	45,1	34,0	44,8	33,2	25,7	56,0	41,2
– 26–50%	16,6	21,4	23,5	30,3	38,7	60,3	19,8	34,7
– 51–75%	9,3	9,1	10,1	8,3	8,4	5,3	7,2	6,8
– powyżej 75%	42,6	24,4	32,4	16,3	19,7	8,7	17,0	17,3

Źródło: Na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, 2012.

Niewielka część drobnych gospodarstw sprzedaje swoje produkty bezpośrednio konsumentom, a na Podkarpaciu, gdzie drobne gospodarstwa zdecydowanie dominują, odsetek prowadzących sprzedaż bezpośrednią jest dwukrotnie mniejszy niż przeciętnie w Polsce. Inaczej jest w przypadku gospodarstw większych obszarowo, z których w całej Polsce około 50% angażuje się w sprzedaż bezpośrednią, a na Podkarpaciu nawet ponad 60% gospodarstw uczestniczy w tej formie sprzedaży produktów rolniczych. Wynika z tego, że gospodarstwa o większym obszarze bardziej aktywnie realizują tę formę wielofunkcyjnego rolnictwa niż gospodarstwa drobne. Różnice między gospodarstwami o małym obszarze i pozostałymi są widoczne także wtedy, gdy chodzi o znaczenie sprzedaży bezpośredniej jako formy dystrybucji

produktów rolniczych. Wśród drobnych gospodarstw podobny udział mają zarówno te, które sprzedają w ten sposób mniej niż połowę produkcji trafiającej na rynek, jak i te, które większość produktów sprzedają bezpośrednio konsumentom. Natomiast w grupie gospodarstw o największym obszarze użytków rolnych dominują te, które w formie sprzedaży bezpośredniej lokują na rynku mniej niż 25% produkcji towarowej. Widoczne są przy tym niewielkie różnice między wielkościami dla całego polskiego rolnictwa a gospodarstwami w województwie podkarpackim.

Przyczyną niewielkiego udziału drobnych gospodarstw w prowadzeniu bezpośredniej sprzedaży produktów rolniczych może być ich niska towarowość i przeznaczanie wytworzonej produkcji wyłącznie lub głównie na potrzeby gospodarstwa domowego. Wielkości ilustrujące znaczenie produkcji końcowej w zaspokajaniu potrzeb gospodarstwa domowego przedstawiono w tabeli 7.

TABELA 7. Produkcja końcowa przeznaczona na potrzeby gospodarstwa domowego
TABLE 7. Proportion of agricultural output retained for own consumption

Udział produkcji przeznaczanej na potrzeby gospodarstwa domowego w ogólnej wielkości produkcji końcowej [%]	Powierzchnia użytków rolnych [ha]							
	1–2		2–5		5–10		powyżej 10	
	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie
Do 25	42,1	15,9	46,2	15,6	54,7	22,7	69,6	49,7
26–50	9,6	9,6	9,8	9,5	14,7	14,4	20,9	23,7
51–75	2,6	2,2	5,0	5,1	7,2	10,2	3,4	6,1
Powyżej 75	45,7	72,3	39,0	69,8	23,4	52,7	7,4	20,5

Źródło: Na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, 2012.

Wskaźniki udziału produkcji przeznaczonej na potrzeby gospodarstwa domowego w ogólnej wielkości produkcji końcowej potwierdzają słabe związki z rynkiem drobnych gospodarstw, przede wszystkim w województwie podkarpackim. Natomiast w odniesieniu do całej Polski sytuacja jest inna, bo znacząca część gospodarstw z grup obszarowych 1–2 ha i 2–5 ha przeznaczają na potrzeby gospodarstwa domowego mniej niż 25% produkcji końcowej, co oznacza, że produkują one głównie na rynek. Można na tej podstawie wnioskować, że gospodarstwa te w niewielkim stopniu wypełniają funkcje samozaopatrzeniowe, a relatywnie mały odsetek drobnych gospodarstw prowadzących sprzedaż bezpośrednią pozwala przypuszczać, że surowiec rolniczy z tych gospodarstw trafia do nierolniczych ogniw łańcucha żywnościowego.

Z kolei na Podkarpaciu drobne gospodarstwa rolne w zdecydowanej większości produkują głównie lub wyłącznie na potrzeby gospodarstwa domowego. Większe niż przeciętnie w Polsce znaczenie funkcji samozaopatrzeniowej jest widoczne w tym regionie także w przypadku gospodarstw o większym obszarze. Słabych związków z rynkiem podkarpackich gospodarstw nie można tłumaczyć małym popytem na surowce rolnicze ze strony działających w tym regionie przedsiębiorstw przetwórstwa rolno-spożywczego, bo potrzeby surowcowe większości przedsiębiorstw nie są

zaspokojone przez podkarpackie rolnictwo i dlatego zaopatrują się one w surowiec w innych regionach Polski [Czudec 2009a]. Powstaje więc pytanie o przyczyny, dla których funkcja samozaopatrzeniowa podkarpackich gospodarstw ma znacznie większe znaczenie niż przeciętnie w całym polskim rolnictwie (tabela 7). Jedną z takich przyczyn może być ich niska konkurencyjność spowodowana m.in. dużym rozdrobnieniem gruntów rolnych, utrudniającym osiąganie efektów ekonomii skali i hamującym transfer ziemi rolniczej z gospodarstw ograniczających produkcję do gospodarstw większych obszarowo. Innym z powodów może być duży odsetek gospodarstw na Podkarpaciu uzyskujących dochody z emerytur i rent (46,0%, podczas gdy w całej Polsce – 27,9%), w tym także wśród gospodarstw o powierzchni powyżej 10 ha UR (Podkarpacie – 28,1%, Polska – 16,6%). Może to być czynnik, który zmniejsza motywację do zdobywania i umacniania pozycji takich gospodarstw na rynku oraz powiększania w ten sposób dochodów z działalności rolniczej.

Jedną z form wielofunkcyjnego rolnictwa – ważną zwłaszcza w przypadku gospodarstw dysponujących nie w pełni wykorzystanymi zasobami w produkcji rolniczej – jest pozarolnicza działalność gospodarcza bezpośrednio związana z gospodarstwem rolnym². Jak wynika z badań różnych autorów nad relacjami między rolniczym i nierolniczym wykorzystaniem zasobów gospodarstw rolnych, większość form pozarolniczej działalności gospodarczej nie tylko zwiększa poziom dochodów rodzin rolniczych, ale pozytywnie wpływa na budowanie kapitału społecznego, kulturowego i symbolicznego [Alsos i in., red. 2011]. Dane liczbowe ilustrujące zaangażowanie drobnych gospodarstw w prowadzenie działalności pozarolniczej przedstawiono w tabeli 8.

TABELA 8. Gospodarstwa prowadzące pozarolniczą działalność gospodarczą według grup obszarowych
TABLE 8. Nonagricultural activity of farms with differing agricultural land areas

	Powierzchnia użytków rolnych [ha]							
	1–2		2–5		5–10		powyżej 10	
Wyszczególnienie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie	Polska	Podkarpacie
Udział gospodarstw z działalnością pozarolniczą bezpośrednio związaną z gospodarstwem rolnym w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych [%]	1,8	1,7	2,6	2,2	3,3	1,2	5,1	9,4
Udział gospodarstw z działalnością pozarolniczą niezwiązaną z gospodarstwem rolnym w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych [%]	17,9	18,6	17,6	18,1	14,9	17,5	10,5	16,7

Źródło: Na podstawie danych Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, 2012.

Zasoby drobnych gospodarstw rolnych są w marginalnym stopniu wykorzystywane

² Jest to działalność produkcyjna lub usługowa prowadzona na własny rachunek w celu osiągnięcia zysku, wykorzystująca zasoby gospodarstwa rolnego lub produkty rolnicze w nim powstałe, z wyłączeniem działalności wykorzystujących wyłącznie zasoby pracy.

w pozarolniczej działalności gospodarczej bezpośrednio związanej z gospodarstwem, bo bardzo niewielki odsetek gospodarstw prowadzi taką działalność. Nie ma pod tym względem większych różnic między ogółem drobnych gospodarstw w Polsce a gospodarstwami na Podkarpaciu, co może oznaczać, że minimalne zainteresowanie taką działalnością nie jest powiązane z udziałem drobnych gospodarstw w strukturze sektora rolnego. Ten rodzaj działalności gospodarczej ma natomiast nieco większe znaczenie wśród gospodarstw największych obszarowo, zwłaszcza w podkarpackim rolnictwie, co należy traktować jako dowód na poszukiwanie alternatywnych do produkcji rolniczej kierunków wykorzystania zasobów tych gospodarstw.

Znacznie bardziej powszechna wśród gospodarstw rolnych – niezależnie od ilości zasobów ziemi i odsetka drobnych gospodarstw w ogólnej ich liczbie – jest pozarolnicza działalność gospodarcza niezwiązana z gospodarstwem rolnym, tj. polegająca na angażowaniu w działalność pozarolniczą wyłącznie zasobów pracy. Mając na uwadze niewielką aktywność drobnych gospodarstw w realizowaniu koncepcji wielofunkcyjnego rolnictwa, można stwierdzić, że w polskim rolnictwie nie ma zagrożenia wynikającego z nadmiernego wspierania różnych jego form środkami publicznymi, prowadzącego do pogorszenia zdolności konkurencyjnych całego sektora rolnego [Mann 2012].

Wszystko to prowadzi do wniosku, że charakteryzowane tu formy wielofunkcyjnego rolnictwa w małym zakresie są realizowane przez drobne gospodarstwa rolne, a zainteresowanie tymi formami jest bardziej widoczne wśród gospodarstw obszarowo większych.

WNIOSKI

1. Drobne gospodarstwa w większym stopniu niż pozostałe realizują założenia koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa, o czym świadczy niski poziom intensywności produkcji rolniczej czy ekstensywny chów zwierząt, ale ponieważ ich rola w tym procesie jest najczęściej wymuszona brakiem alternatywnych rozwiązań (małe szanse na trwałe miejsce na rynku, coraz mniejsze znaczenie funkcji samozaopatrzeniowej, o czym świadczy duży odsetek gospodarstw ugorujących grunty), można oczekiwać, że coraz mniejsza część takich gospodarstw będzie dbać o utrzymanie zasobów ziemi w dobrej kulturze rolnej. Skala tego problemu może być tym większa, im większa jest dominacja drobnych gospodarstw w regionie, bo przykład Podkarpacia pokazuje, że popyt na ziemię oferowaną przez gospodarstwa rolne jest niewielki (niskie ceny ziemi), co demotywuje do jej transferu do innych gospodarstw.

2. Z oceny ekonomicznych i społecznych funkcji wypełnianych przez drobne gospodarstwa rolne wynika, że w polskim rolnictwie – a z całą pewnością w regionie z dominacją drobnych gospodarstw – nie ma uzasadnienia przejmowanie przez drobne gospodarstwa funkcji charakterystycznych dla paradygmatu postproduktywizmu, bo rolnictwo w Polsce nie znajduje się na etapie szybko postępującej intensyfikacji czy koncentracji produkcji. Świadczy o tym ciągle niewielki udział największych obszarowo gospodarstw w strukturze sektora rolnego, a także poszukiwanie przez dużą część takich gospodarstw miejsca na rynku, czego dowodem jest duży odsetek

dużych obszarowo gospodarstw, prowadzących sprzedaż bezpośrednią czy wykorzystujących zasoby gospodarstwa rolnego w działalności pozarolniczej.

3. Zdecydowana dominacja drobnych gospodarstw w regionie, charakteryzujących się przy tym dużym rozdrobnieniem gruntów utrudniającym przepływ ziemi do gospodarstw większych obszarowo, może mieć negatywny wpływ na sytuację gospodarstw większych, bo mała ich liczba nie daje możliwości zbudowania mocnego zaplecza surowcowego dla przedsiębiorstw przetwórstwa rolno-spożywczego i innych nierolniczych ogniw agrobiznesu (przechowalnie surowców rolniczych, handel artykułami żywnościowymi). W takich okolicznościach nawet duże obszarowo gospodarstwa mają trudność ze znalezieniem nabywcy na swoje produkty, czym należy tłumaczyć słabsze wykorzystanie ziemi przez największe obszarowo gospodarstwa na Podkarpaciu, a także niższy od przeciętnego dla tej grupy gospodarstw w Polsce poziom intensywności produkcji czy obsady zwierząt gospodarskich.

4. Drobne gospodarstwa mają do wypełnienia funkcję polegającą na znacznie bardziej aktywnym, niż wynika to z oceny aktualnej sytuacji, uczestniczeniu w realizacji koncepcji zrównoważonego i wielofunkcyjnego rolnictwa, bo zasoby ziemi rolniczej, będące w dyspozycji tej grupy gospodarstw, powinny być lepiej niż dotąd wykorzystane w działaniach na rzecz poprawy stanu środowiska przyrodniczego i dostarczania konsumentom wysokiej jakości artykułów żywnościowych. Zasoby ziemi niewykorzystywane do takich celów mogłyby natomiast trafiać do gospodarstw większych obszarowo, bo tylko pod takim warunkiem ta grupa gospodarstw będzie mogła umacniać swoją pozycję na globalnym rynku.

BIBLIOGRAFIA

- Alsos G.A., Carter S., Ljungren E., Welter F. (ed.), 2011: *The Handbook of Research on Entrepreneurship in Agriculture and Rural Development*. Edward Elgar, Cheltenham UK, Northampton, MA, USA.
- Bowler J.R., Ilbery B.W., 1999: *Agricultural Land-Use and Landscape Change under the Post-Productivist Transition – Examples from the United Kingdom*. In: R. Kronert et al. (ed.) *Land – Use Changes and their Environmental Impact in Rural Areas in Europe*. UNESCO, Paris: 121–140.
- Bułkowska M., 2012: *Wsparcie drobnych gospodarstw rolnych w świetle zmian WPR po 2013 roku*. „Roczniki Naukowe SERiA” XIV, 2: 16–20.
- Czudec A., 2009a: *Czynniki kształtujące spójność ekonomiczną i społeczną regionu*. W: A. Czudec (red.) *Możliwości i bariery rozwoju regionu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów: 13–30.
- Czudec A., 2009b: *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- D’Souza G., Ikerd J., Kemmet L., 1998: *Sustainability and Size: Are Small Farms More Sustainable?* In: G. D’Souza, T. Gebremathen (ed.) *Sustainability in Agricultural and Rural Development*. Ashgate: 21–46.
- Karwat-Woźniak B., 2011: *Możliwości rozwojowe chłopskiego rolnictwa na przykładzie gospodarstw wysokotowarowych*. IERiGŻ, Warszawa.
- Mann S., 2012: *Swiss Agricultural Policy – Taking Multifunctionality to the Extreme*. „Roczniki Naukowe SERiA” XIV, 6: 182–185.
- Niewęgłowska G., 2012: *Wpływ cross-compliance zazielenienia programów rolno-środowiskowych i Natura 2000 na polskie rolnictwo*. „Roczniki Naukowe SERiA” XIV, 5: 147–154.

- Tisdell C., 2012: *Sustainable Agriculture: an Update, Economics*. "Ecology and the Environment" 183: 1–28.
- Toth O., 2012: *Farm Structure and Competitiveness in Agriculture*. Seminar of the European Association of Agricultural Economists, Skopje (<http://agoconsearch.umn.edu/bitstream/139504/2/toth.pdf>).
- Yeboah A. i in. 2013: *Small Farmers in North Carolina – Successful Practices*. North Carolina A&T State University, Greensboro, NC (<http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/143056/1/Poster-Yeboah-A.>)
- Wilkin J. (red.), 2010: *Wielofunkcyjność rolnictwa – kierunki badań, podstawy metodologicznei implikacje praktyczne*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Zegar J., 2007: *Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1 (134): 38–39.

THE ECONOMIC, ENVIRONMENT AND SOCIAL FUNCTIONS OF SMALL FARMS

Abstract. The article deals with the economic, environmental and social function problems of small farms (small farms were defined as operating 1–5 hectares of agricultural land). Based on the data from the Statistical Office for 2010 year, there is evidence that small farms, more than the others, develop a concept of sustainable agriculture, however different forms of multifunctional agriculture on a small scale are implemented by these farms. In regions with a high percentage of small farms participation it has been observed that there is a negative influence on agriculture sector competitiveness, because of the very limited number of larger farms producing goods for non-agricultural links of the food chain, and a market obstacle of agricultural land transfer from small farms to the other farms.

Key words: small farms, sustainable agriculture, multifunctional agriculture